

FÖLDES GYÖRGY

Az újpesti munkásság életviszonyai az 1930-as években

A két világháború közötti Magyarországon a társadalmi-gazdasági és politikai folyamatok kölcsönhatásával együtt, rengeteg serkenteni igyekvő és ellene irányuló emberi erőfeszítés határozta meg, alakította ki a munkásság osztálytudatát. A proletariátus társadalmi helyzetének figyelembe vétele nélkül érthetetlen a munkásmozgalom története. Ez a felismerés szülte egy nagyobb munka alábbi két alfejezetét.

1. A munkásosztály helyzete Újpesten

Az újpesti iparban 1930-ban, 2480 önállót leszámítva, 21 000 főnyi segédszemélyzet dolgozott. Ebből a számból a gyáriparban alkalmazott 1585 tisztviselőt levonva kapjuk meg a munkásosztály keresőinek számát, *19 515 főt*, amely két csoportra oszlik: a *gyáripari* és a *kisipari* proletariátusra. A 20 főnél többet foglalkoztató újpesti üzemekben 11 656 munkást találhatunk, a kisiparban pedig közel 4500-at.¹ A gyáripari munkások közül azonban csak 9156 dolgozott helyben, több mint 5000 (5433) a fővárosban és a környékén, nagy részük feltehetőleg a Váci úti üzemekben talált munkát. A fővárosba bejárók közül (3896 fő) a legtöbben, 1300-an a gépiparban, a fonó- és szövőiparban 770-en, 517-en a ruházati iparban és 350-en a vas- és fémiparban dolgoztak.² A fenti három szám összege (11 656 + 4500 + 5433) meghaladja az újpesti munkásság létszámát, de az egyensúly helyreáll, ha figyelembe vesszük, hogy az újpesti munkahelyekre nemcsak helybelieket vettek fel. Ennek alapján Újpest mérlege mintegy 2000 fős aktívumot mutat, mert az 5433 eljáróval szemben kb. 3000 pesti és vidéki járt a városba dolgozni. Ebben az időben Újpest lényegében a főváros munkaerőellátásában valamelyest szerepet játszó, de inkább önálló arccal rendelkező, a termelési munkamegosztásra, önálló iparra és a nagyobb piac közelségére épülő külváros. A 19 515 fős újpesti ipari munkásság, az összes keresők (35 926 fő) több, mint 54%-át tette ki. Az eltartottakkal együtt, mivel joggal feltételezhető, hogy a munkások családnagysága meghaladja a többi számottevő társadalmi csoportét, ez az arány tovább növekszik (az összipari népesség 43 427 fő – 64,5%), megállapítható, hogy az *ipari proletariátus alkotta a város lakosságának abszolút többségét, alapvető jellegzetességét.*

A gyáripari és a nagyüzemi proletariátus fogalmát érdemes elkülöníteni egymástól. A hivatalos statisztikák által már gyári üzemnek minősített, tehát legalább 20 főt foglalkoztató telepek és az annál néhány fővel kevesebbel dolgozó kisüzemek között sok esetben nincs lényeges különbség. Mint ahogy az ott alkalmazásban levő munkások bére és munkaidjeje sem tér el jelentősen egymástól. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a gyári üzemelést a gépek nagyfokú (uralkodó) használata jellemzi, amelyek teljesítménye valószínűbb mutatója annak, hogy egy üzem működése mennyire „gyári”, mint a munkaerő száma. Általában a száz, illetve (nemzetközi mércét tekintve) az ötszáz főnél több munkást foglalkoztató üzemek alkotják a klasszikus nagyipari proletariátus bázisát. Újpesten 21, száz munkásnál többet foglalkoztató üzem működött, közülük 5 haladta meg az 500 fős létszámot. Néhány

¹ Az 1930. évi népszámlálás adataiból, kétféle számolási módszerrel kapott eredmény. (Kivonás és a kisipari üzemek súlyozott átlagolása.)

² *Dr. Mozolovszky Sándor*: Nagy-Budapest népességének foglalkozási megoszlása és az ingaszerű vándormozgalom. Statisztikai közlemények. 72. k. 24. 28.

nagyüzem a modern követelményeknek megfelelő tömegtermelésre rendezkedett be, és az kihatott a munkaerő képzettségére, a végzett munka típusaira. Előtérbe került a specializált, betanított, szigorú munkarendben dolgozó, gépkezelői, kiszolgáló munkaerő. Az elektrotechnikai ágazatban működő Egyesült Izzóban e típus tette ki a munkásság többségét, de továbbra is komoly súlyt jelentett a javítási–szerelési munkákkal foglalkozó szakmunkásság. Hasonlóan alakult a helyzet a textilüzemekben. A kistőke, a gyáripár kisebb üzemének nagy része és a kisipari üzemek bizonyos hányada *manufaktúráis* körülmények között dolgozott. A középtőkések vállalkozásai az 5–20 fős üzemektől, az esetek többségében nem gépesítetttségükben, hanem *méretükben* tértek el. A *manufaktúra* főként a *bútor*, *asztalos*- és *cipőkészítő* iparra jellemző. A *kisipari* foglalkoztatottságra csak közvetve, az iparosok számából és ágazati megoszlásából lehet bizonyos következtetéseket levonni. Az előbb jelzett ágakon kívül a szabók, az építőmesterek alkalmaztak több munkást.

A manufaktúra kapcsán fontos kitérni a szakmunka kérdésére. A manufaktúrában – a gépekre épülő gyári termeléssel szemben – döntő jelentősége van a kézi munkának. A kézi munkához szükséges ügyességet nem annyira a képzés, mint a felhalmozott gyakorlati tapasztalatok, az eltöltött idő révén lehet megszerezni. *A munkás alkotó szerepe így sokkal nagyobb a termelési folyamatban.* Nehezebben cserélhető fel más, tapasztalatlan munkaerővel. Az éles konkurenciaharc a tőkések a munkás fokozottabb kizsákmányolására kényszeríti. A manufaktúráis jellegű üzemből viszont kisebb tér nyílik a racionalizálás számára, a munkaintenzitás növelésére. A tőkés előtt ilyen körülmények között az értéktöbbletráta fokozására az *abszolút formák* tűnnek kiaknázható forrásnak, megoldást nyújtó módszernek. Tehát egyszerűen csökkenti munkásai bérét, növeli a munkaidőt, vagy mindkettőt egyszerre teszi. A nagyjából azonos feltételek alapján tevékenykedő közép- és kistőkéseknél ez láncreakciót vált ki, s ezért az egész kezdeményezés elveszti eredeti hatását, és újból redukciós, illetve más erőszakos lépésre kényszeríti a tulajdonost(-okat). Ez az eseménysorozat, mint majd későbbiekben látható, Újpesten állandóan – konjunktúrában és dekonjunktúrában is – megismétlődik. A folytonos mozgás és hullámlás a kiemelkedő fontosságú fás sztrájkmozgalom gazdasági bázisa. Ugró Gyula Újpest történetéről írott munkájában a következőképpen érzékeli a modernizált nagyipar és a manufaktúrák közötti eltérés két aspektusát: „Újpesten a nagyipari üzemeknél is a kisiparosoknál foglalkoztatott munkások munkabére között, ha vannak is különbségek, azok nem olyan kirívók, ellenben lényeges különbség van a munkaidő tekintetében. Általában a nagyipari üzem magasabb munkabért és kevesebb munkaidőt jelent a munkásoknak.”³

A szakmunka kérdéséhez tartozik az újpesti munkásság rétegződése a képzettség, tanultság szempontjából. Berend T. Iván és Ránki György a magyar gyáriparról szóló munkájukban statisztikai táblázatban közlik a szakmunkások és a betanított munkások arányát az egyes iparágakban.⁴ Külön forrás híján ezt felhasználna is képet alkothatunk Újpest *gyáripári* munkásságának képzettségi megoszlásáról. Az újpesti adatokat és az országos átlagokat összehasonlítva kiderül, hogy a 11 600 munkásnál többet foglalkoztató újpesti gyári üzemekben 1930-ban 3100-nál⁵ több szakmunkás dolgozott. Arányuk valamivel 27% felett volt, de ugyanakkor 3%-kal az országos gyáripári átlag alatt maradt. A *szakmunkások* viszonylag alacsony arányát a gépipar és kisebb súllyal a nyomdaipar hiánya okozta.

Még két megállapítást kell tenni: az első, hogy valójában az újpesti szakmunkások egy része nem tudott megfelelően elhelyezkedni eredeti szakmájában, illetve nem Újpesten kapott munkát, ezáltal emelkedik az előbbi szám. A faluról feláramló szakképzetlen munkaerő növelte a munkások közötti konkurenciát, bár bizonyos ágazatokat kevésbé érintett.⁶

A másik megjegyezni való kapcsolódik a kézi- és gépi munka már előbb felvillantott különbségéhez. A manufaktúráis (vagy kisipari jellegű) vállalkozásoknál dolgozó munkások, akik a statisztikában *segédek*ként szerepelnek, *magasabb szakmai műveltséggel rendelkeznek, mint a gyári betanított és segédmunkások, sőt más kategóriában, de hasonló színvonalat képviselnek, mint a gépi szakmunkások.* Újpesten nagy a számuk, s ezért a valóságban növelik a képzettségi mutatót, lényeges rétegét alkotják a helyi munkásságnak.

³ Ugró: i. m. 265.

⁴ Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában. Bp., 1958. 254.

⁵ Az 1930. évi népszámlálás adatainak összegezése alapján.

⁶ Ld. erről részletesen Mozolovszky i. m.

A szakmunka és a tanulatlan munka közötti ellentét nem egyedüli meghatározója a bérek alakulásának. Fontos differenciáló elemnek minősülnek az iparágak közötti munkaráfordításbeli és konjunkturális eltérések. Sőt, az egyes üzemekben is más-más lehet a bérezés. A jól vagy rosszul menő vállalat – legyen az kicsi vagy nagy – munkásai keresetében állandóan keletkeznek bizonyos különbségek, de ez a tökéletes termelési mód természetes vele járója, amelytől kellő nagyságrend esetén el lehet tekinteni. Másrészt megemlítendő, hogy a munkaerő közgazdasági értékeleme mellett alapvető szerepet játszik a történeti elem, a munkásmozgalom, a szakszervezetek erőssége. Még akkor is, ha a munkásság gazdasági harcaival az általános gazdasági tendenciát csak enyhíti, módosítani és átalakítani nem tudja.

A gyáripari termékek előállításának költségében a munkabér 1929-ben 13%, 1933-ban 12,3%, 1936-ban 11,5% volt. A munkabéreköltség 1937-ben a vas- és fémiparban 18%-ot, a gépiparban 12%-ot, a faiparban 16%-ot, a bőrparban 12%-ot, a fonó-és szövőiparban 13%-ot, a ruházati iparban 9%-ot, a vegyiparban 8%-ot, az országos átlag pedig 12–13%-ot tett ki.⁷ Az egyes iparágak között éves szinten kiugrók az eltérések. Újpesten ez a következőképpen jelent meg: 1929-ben itt a legtöbbet a Phöbus villamoserőmű munkásai keresték, 2218 pengőt. Utánuk a gépjárműiparban és az elektrotechnikai iparban dolgozó munkások következtek 1737 pengővel. Az alig 80 vas- és fémipari munkás 1621 pengőt kapott. A középmezőnyit a szabók és a vegyipariak alkották 1500 pengő feletti bérrrel, majd a fások és a bőrösök jöttek 1376, ill. 1355 pengővel. A 2700 textilmunkás kapta a legkevesebbet, 1156 pengőt. Utolsó helyük oka, hogy legtöbbjük alacsonyabb értékűnek tekintett, képzetlen női munkás. 1929-ben a heti átlagos gyáripari kereset 24–34 pengő. Az iparági átlagok közül az Újpesten domináns kategóriák bére így alakult:

1. 42,85 P	Phöbus-erőmű
2. 31,03 P	gépipari, elektrotechnika
3. 29,01 P	vegyészek
4. 26,46 P	asztalosok, fások
5. 26,05 P	bőrösök
6. 22,02 P	textilesek

Az átlagok a *kevesek* magasabb, és a *többek* ennél jóval alacsonyabb keresetét rejtik magukban.⁸

A szakmunkások legjobban a vas-, fém- és a gépiparban, valamint az elektrotechnikai iparban kerestek. 1930-ban a vasiparban a szakmunkás 0,91 pengő órabért kapott, a betanított 0,73-at, a segédmunkás 0,50-et, a munkásnő 0,44-et, az ifjúmunkás 0,31-et és a tanonc csupán 0,15 pengőt.⁹ A nagyüzemek, főként az Egyesült Izzó és a Ganz Hajógyár (szemben a már említett textilipariakkal) általában jobban fizették a munkásaikat, mint a többi újpesti iparág közép- és kisvállalkozói. A gazdasági válság periódusában pedig csak nőtt az amúgy is jelentékeny távolság. A kulcsiparágak nagy vállalkozói a későbbi fellendülésben bízza a törzsgárdának, mint a gyors felfutás szubjektív feltételének megőrzésére törekedtek, és amíg nagy számban bocsátották el a képzetlen munkaerőt, kevésbé csökkentették a maradék béreit.¹⁰ Újpesten különösen a faiparban kerestek rosszabbul az országos átlagnál. A budapesti iparral vívott verseny a fővárosi és külső piacokért és az első világháború fellendüléséből származó munkaerő-kínálat állandó fenyegetést, veszélyt hordozott magában az itt dolgozókra. A munkások között fellépő konkurrencia súlyosbította a helyzetet. A Famunkások Szaklapja erről tudósít: „mindent el kell követnünk, hogy az újpesti túrhetetlen munkaidő és munkaviszonyok megszűnjenek. Ezen a helyen nyíltan ki kell jelentenünk, hogy Újpesten nemcsak a munkáltatókon múlik az, hogy milyen viszonyok vannak, hanem a szaktársak egy része is olyan hihetetlen viselkedést tanúsít, amely a szervezkedést gátolja, sok esetben majdnem lehetetlenné teszi.”¹¹

⁷ Bornemissza Géza 1937. június 30-i képviselőházi beszéde. Idézi: *Csepányi Dezső: Az ellenforradalmi rendszer munkáellenes politikája 1935–1939. Bp., 1972.*

⁸ *Berend T.–Ránki: i. m. országos adatainak kivetítése alapján. 259.*

⁹ PI Archivum, 672. d. 1937/22. Az MKVSZ jelentése az 1937–1938. évekről.

¹⁰ Uo. Az ott közölt kimutatások alapján. Megjegyzendő, hogy ezek az iparágak, hadiipari jellegük miatt, a kormány számára is fontosnak minősültek.

¹¹ Famunkások Szaklapja. 1929. okt. II.

A fizetések valódi értékét létfenntartási eszközök árával összefüggésben lehet reálisan felbecsülni. Az egyes munkás megélhetését még az is befolyásolja, hogy hány főt kell eltartania, hány kereső van még a családban. A szaktanács adatai szerint egy öttagú munkáscsalád *heti* szükséglete a következő:

1929. XII. 31-i árszínvonalon:

élelmiszer	26,57 P
fűtés	5,43
ruha	13,96
lakás	10,32
egyéb	13,05
háztartás	4,62
összesen:	73,95 P ^{1 2}

Egy Újpesten, 1930-ban végzett felmérés tanúsága szerint a munkások keresetüket 45%-ban élelmiszere, 14,7%-ban lakbérre, 7,35%-ban fűtésre és világításra, 26,8%-ban ruházatra költötték.^{1 3} A minta átlagosnál kedvezőbb összetétele miatt ezek az adatok túlzottak. *Újpesten a munkások nagy része a létminimum szintjén vagy alig felette élt.* Hiszen ritkán kapott egyszerre a család több tagja munkát és főleg jó keresetet, de annál többször sújthatta a munkanélküliség. A heti 30-, max. 50 pengős jövedelemmel rendelkező családok (nem beszélve a teljes munkanélküliségben szenvedőkről) az egészségi és fizikai állapot megőrzéséhez kellő élelmiszermennyiséget sem, vagy alig bírták fedezni. Az egy főre eső kisebb pénzösszeg pedig a fogyasztás szerkezetét is egyoldalúbbá tette. Az étkezésről költségek és a lakbér kényszerkiadása megszabta (háttérbe szorította) a ruha, a fűtés és egyéb (pl. kulturális) szükségleteket. A *munkaidő* minden iparágban 9–12 óra között mozgott, de a kis- és középüzemekben, főként a bőr- és a faiparban magasabb volt, mint a nagyüzemekben. Még 1936-ban a 8 órás rendelet bevezetése után is olyan tudósítás olvasható az újpesti *Industria keményítő* üzemről, amelyben leírják, hogy itt 16–18 éves lányok heti 110–120 órát dolgoznak 14–16 pengőért. Fulasztó meleg helyiségben robotolnak félmeztelenül, és egy szobában kell öltözniük a férfiakkal.^{1 4}

Az újpesti üzemek *szociális-egészségügyi viszonyairól* ez a szélsőséges példa persze nem tájékoztat helyesen. A másik végelet az Egyesült Izzó alkotta, ahol a modern kapitalista üzemszervezés követelményei érvényesültek. Aschner Lipót vezérigazgató kezdeményezésére a higiénia, mosdók és pihenő helyiségek tekintetében kedvező körülményeket biztosítottak dolgozóiknak. Nem is beszélve a bizalmi-rendszerrel (a szakszervezet) közösen igazgatott sporttelepről, uszodáról, csónakházról.^{1 5}

Végeredményben a két szélsőség között elhelyezkedő újpesti ipari üzemek többségében komoly problémák voltak az elemi egészségügyi szociális körülményekkel. Bizonyítja ezt, hogy megváltoztatásuk a helyi munkásmozgalom állandó követelése volt. Később a 30-as évek második felétől, a szociálpolitikai intézkedések és a város tisztiorvosa tevékenységének eredményeként e téren némi javulás állt be.^{1 6}

A munkáséletet meghatározó hosszú munkaidő, az alacsony munkabér, az elhanyagolt higiénia mellé csatlakoztak a rossz *lakásviszonyok*. Az újpesti lakások havi bére átlagosan 26,75 pengő.^{1 7} A lakbér rendkívüli megterhelést rótt a munkáscsaládokra. A különösen magas lakberek magyarázatát az

^{1 2}PI Archivum 672. f. 1930/27. 'A szaktanács adatai természetesen nem a minimális létszükségletekre vonatkoztak, hanem a biztonságos, kulturált életmód fedezését szolgáló pénzügyi alapokra.

^{1 3}*Újvári Julianna*: A munkáscsaládok életviszonyai egy magyar ipari városban. Bp., 1930. Különlenyomat a Népegészségügy XIII. évfolyamából.

^{1 4}Fórum, 1936. szeptember 31.

^{1 5}Városok Lapja 1933. 212 és soronkövetkező oldalak; Vállalkozók Lapja 1938. november 28.; Magyar Közgazdaság 1936. március 22.

^{1 6}Dr. Pesta László személyes közlése.

^{1 7}Ugró: i. m. 188.

alábbi táblázat adja meg: Budapest környékének lakóházai, amelyekben Újpest infrastruktúráisan a legjobban ellátott Pest környéki város volt, s szinte egyedül rendelkezett közülük a modern ipari centrumokra jellemző közműekkel. Pest környékén csak itt vezették be – persze csak kismértékben – a gázt. Gyakorlatilag szinte mindenütt égett a villany, és minden öt lakóházból négyet elláttak

	Gáz-	Villany-	Víz-
	vezeték van		
Újpest	692 (16,7%)	4049 (97,9%)	3273 (79,1%)
Rákospalota	–	4481 (78,6%)	255 (4,5%)
Pestlőrinc	–	2629 (53,8%)	531 (11,3%)
Kispest	–	5593 (81,6%)	3796 (55,3%)
Pesterzsébet	–	4291 (50,3%)	1270 (14,9%)
Budafok	–	1296 (49,1%)	1041 (39,5%)
Csepel	–	1032 (32,3%)	88 (3,4%) ⁸

folyóvízzel. A háztulajdonosok ezt a „luxust” fizették meg bérlióikkal. A lakóház és a lakás megkülönböztetése viszont nem mellékes, mivel sok olyan lakás maradt, amelyben nem szerelték be a vízcsapot. Újpesten 1930-ban 4136 lakóházzal tudott a statisztika. Ebből 3958 (!) földszintes, 5 félemeletes, 140 egyemeletes, 26 kétemeletes és 7 három-, ill. többemeletes.¹⁹ Ha fel is kell figyelni a földszintes házak uralkodó szerepére, az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a többi környékbeli városhoz képest itt épült a legtöbb emeletes ház. A másik lényeges urbanizációs jellegű eltérés pedig az, hogy Újpesten nagyobb a többalakásos bérházak aránya, mint a több önálló, családi és falusi jellegű magánházzal bíró környéki településeké. A földszintes házak nagy része négyzetes alakban (a telek jobb kihasználása érdekében), belső udvarral épült, ahová az összes lakásajtó nyílt.

Ebből összesen 747 fürdőszobás. A következő évtizedben 3798 új lakás épült, alig valamivel jobb ellátottsággal.²⁰ 1930-ban ezek szerint egy újpesti lakásra 3,6 ember jutott, s miután a többszobás

A lakásviszonyok Újpesten 1920-ban

71 pusztán	1 konyhából álló lakás volt
1 299	1 szobából állt
8 311	1 szoba, konyha
2 099	1 szoba, konyha, kamra
68	1 szoba, konyha, kamra, fürdőszoba
847	2 szoba, konyha
891	2 szoba, konyha, kamra
270	2 szoba, konyha, kamra, fürdőszoba
301	3 szoba stb.

Összesen 14 612 lakás

¹⁸ Dr. Mozolovszky Sándor Nagy-Budapest lakóházai. Városi Szemle, 1938. 1. sz.

¹⁹ Uo.

²⁰ Ugró: i. m. 189. A lakások megoszlásáról csak 1920-as adatok állnak rendelkezésre, de az építési tendenciák ismeretében ezek is megfelelő alapul szolgálnak az ismertetéshez.

lakásokban semmiképpen nem többen, hanem kevesebben éltek, az 1 szobás lakásokban átlagosan 4–5 ember lakott. Természetszerűleg ebbe a számba nagyon sok, ennél jóval tragikusabb eset is beletartozik. Különösen a Váci út környéke és a barakktelep életkörülményei bizonyultak elviselhetetlennek. Még tovább fokozta a nehézségeket a gazdasági válság okozta munkanélküliség, fizetésképtelenség, az éhezés. Jöttek a kilakoltatások és a végrehajtók. 1931 szeptemberében a polgári és társasági Újpesti Szemle egy haladó szellemű újságírója kint járt a Váci úton. „Ha leírnám, amit a napokban a tömeglakásokban, a Váci úti bércszárnyákban láttam, egészen biztos a hatóságokkal gyűlne meg a bajom.” Beszámol a feneketlen nyomorról, s rátérve a felelősség kérdésére, azt is hozzáteszi, hogy a polgárok elfeledkeznek a segítségről. „Nyissák ki erszényeiket a gazdagok a népek, a nagy papi jövedelem élvezői és adjanak a szűkölködőknek, mert egész biztos megjön a tél is.”²¹ A valóság érzékeltetése kedvéért részlet egy másik, a barakktelepről szóló tudósításból: „Közvetlenül a WC mellett lakik egy tudóbajos családapa nyolcadmagával. Most még csak hagyján, tudják, azt látnák azonban, amikor télen tócsákban búzlik lakásuk közepén a WC-ből átszivárgott szennyvíz.” „Akármilyen hihetetlenül hangzik, de tény és való, hogy egy szobából és egy konyhából álló fabódében tizenöt ember, hat csirke, két macska, egy kutya és megszámlálhatatlan mennyiségű féreg lakik.”²² Az újpesti barakktelepen 1934-re sem javultak az állapotok. Még akkor is mintegy 1000 ember tengődött itt a legnagyobb nyomorban. A Népszava kiküldött munkatársa megállapította, hogy „itt a család egyszerűen nemi közösség és semmi más”, „itt társadalmonkivüliség és letargia van”. „Ez a nyomor nem forradalmasít.”²³ A városi közigazgatás szükséglakások építésével próbált a helyzeten enyhíteni, de nem sikerült lényeges javulást elérnie,²⁴ már csak azért sem, mert a barakktelep közvetlenül a belügyminiszter alá tartozott. Semsey Aladár polgármester többször és eredménytelenül kérte a telep rendezését és segély kiutalását a lakók részére.²⁵ Növelte a konfliktusok tömegét, hogy a külvárosi lakbér még mindig alacsonyabb maradt, mint a fővárosi, ezért sokan próbáltak Újpestre is kiköltözni. Legnagyobb részt a lakáshelyzetnek köszönhető, hogy egész Budapesten és környékén itt történt a legtöbb tuberkulózisos megbetegedés. 1942-ben pl. 161, míg a sorrendben 2. Pestszenterzsébeten „csak” 72.²⁶ A város az elég magas közművesítettség és a végtelen elhanyagolt körzetek ellentétén alapuló lakáshelyzetben a későbbiekben sem változtatott, mert a befektetések bizonytalan megtérülése miatt a ház- és telektulajdonosok nem építkeztek elegendő mennyiségben és minőségben. A falusi munkaerő Újpesten nehezebben található nagyobb tömegben elhelyezést, mint a vasiparra és a textiliparra épülő Pest környéki városokban. A budapesti ipar stagnálása sem szívtta el kellő mértékben a munkaerőt. Végül pedig, a más szolgáltató, az államapparátus alsó fokaira törekvő vidékiek a könnyebben terjeszkedő és életmódjuknak jobban megfelelő, mezőgazdasági tevékenységre is lehetőséget biztosító települések felé áramlottak. A betelepülés folyamata azonban Újpesten sem szünetelt. Az 1930-as évek végén a fokozódó háborús készülődés, az ipari tevékenység fellendülése felgyorsította a falusi, szakképzetlen munkaerő alkalmazását.²⁷ A növekvő lakosság igényeit nem fedezte a kisebb mértékű házépítés, a kis lakások nem bírták befogadni az újonnan érkezőket. A polgármester 1941-ben jelentést készített a Pest megyei főispán számára: „Tisztelettel jelentem, hogy a lakáshiány Újpesten rendkívüli mértékű, amelyet a város Szent István lakótelepének most folyamatban levő építése, valamint a közeljövőben az O. N. CS. A. terhére megépülő családi házak alig észrevehetően fognak csak enyhíteni. A munkásosztály használatában levő bérlakások nagy része az egészségre káros állapotban van, a helyénvaló, s a nép egészségének elsőrendű védelmét szolgáló hatósági intézkedéseket azonban a lakáshiány miatt foganatosítani módunk nincsen.”²⁸

²¹ Újpesti Szemle, 1931. szept. 24.

²² Újpesti Napló, 1933. jún. 9.

²³ Népszava, 1934. júl. 8.

²⁴ Uo., 1935. jún. 5.

²⁵ Újpesti Szemle, 1936. márc. 1.

²⁶ Budapestkörnyék. 1943. máj. 7.

²⁷ Ld. erről *Mozolovszky Sándor* i. m.; *Berend T. – Ránki* i. m.

²⁸ Pm. L. IV. 4Ik, i, 69. főisp. biz. ir. 1941.

2. A munkáséletmódról

Az újpesti proletárok nagy része helybeli születésű, s ezért a második és harmadik munkás-generációhoz tartozott, akik a tőkés felhalmozási és iparosítási folyamat hullámaival települtek be a városba. A beáramlók első csoportjai a Monarchia fejlettebb területeiről ide szerződtetett szakmunkások és az ország városaiból és falvaiból elvándorolt, az iparban megélhetést keresők közül kerültek ki. A 19. század utolsó évtizedének és a 20. század elejének ipari fejlődése már jelentősebb arányban épült a falusi munkaerő bevonására. A két világháború között újpesti viszonylatban lelassult a korábbi gyors gyarapodás. Ez elsősorban a helyi ipar szerkezetével magyarázható. Az első világháborús haditermelés időszakában itt már nagy számban alkalmaztak női munkaerőt. A 20-as évek közepétől meginduló textilipari fellendülés már erre a bázisra támaszkodhatott. Az említett két tényező ellenére a mezőgazdaságból és a pangó iparágakból kikerülő, megélhetést kereső tömegek átszivárogtak a súlyos lakásvizonyoktól is terhelt réseken. Mozgásukat ösztönözte a képzetlen munkaerő fokozott alkalmazását igénylő modern technika hazai elterjedése is. A korszerűbb termelési eljárások meghonosítása szoros kapcsolatban volt a különben is alacsony értékű munkaerő bérének az erős konkurrencia révén történő további leszorításával. A „klasszikus”, tehát a munkáscsaládból származó, itt élő és dolgozó újpesti munkás mellé csatlakoztak a különböző alcsoportok. Ide tartoztak a máshová (főleg a fővárosba) eljáró, de itt lakó és a dolgozni idejéről szak- és betanított, illetve segédmunkások. Közöttük a szálakat életfeltételeik azonossága, a munkásélet fűzte szorosra. A proletár-életmódot elsősorban a munka eladásának körülményei és a munkavégzés mikéntje, fegyelme határozták meg. A kis- és nagyüzemekben egyaránt szigorúan rögzített munkamegosztási rendszerben kellett dolgozni. A nagyobb gyárakban a munkás a gépeket irányította, kiszolgálta, ellenőrizte és javította. Pontosan körülhatárolt feladatokat tartalmazó munkakört látott el. A termelés ritmusa, a gépek működése és a kapott utasítások szabályozták a műhelyekben dolgozók tevékenységét és társaival való együttműködését. A tőke azonban nemcsak dolgokon: a gépeken, a munkavégzés tárgyain, a pénzen (a kifizetett béren) keresztül közvetítődött a munkás felé, nem pusztán dologi formák segítségével szabta meg létezésének, tevékenységének anyagi-társadalmi tartalmát. A tőke megjelent a tulajdonosban, a vállalat vezetőiben: az „urakban”, akik a jobb mód „emberi” és kulturált jegyeivel felruházva irányították az üzem életét. De talán még inkább érzékelhető volt a tőke társadalmi uralma a munkafolyamatok közvetlen irányítói és a munkafelügyelők magatartásában. Ők hozták az „egyes” munkásra vonatkozó fontos döntéseket, osztották az apró jutalmakat és büntetéseket, és játszottak nagy szerepet a feladatok kijelölésében, a minősítésben, ellenőrzésben és végül a munkakönyvek kiadásában. A gyári hadsereg őrmestereinek a fizetésért semmit el nem néző, minden fegyelmezetlenséget és hibát észrevevő szigorúsággal kellett szolgálniuk. A munkások nagyobb csoportjainak sorsát esetleges jóindulatuk sem befolyásolhatta. A kisvállalkozóknál és a kistulajdonosoknál szorosabb, személyesebb formát öltött a tőkés–munkás kapcsolat. A termelés irányítója itt általában azonos a tulajdonossal, a termelési folyamat kézműves(-ebb) jellege pedig jobban kiemeli az egyes munkás önálló vonásait, szubjektív tulajdonságait. Ezáltal a munkás erősebben kötődött a munkahelyéhez, illetve fordítva, a tulajdonos jobban törekedett tapasztalt, begyakorolt, megbízható dolgozóinak megőrzésére. Az újpesti sajátosság éppen az, hogy mivel a kisüzemek és a kisipar meghatározó része azonos ágazatokban tömörült, a kereslet–kínálat mozgása, a profit növelése érdekében folytatott hajsza, a munkaerőpiac helyzetének változása az ágazati sajátosságok, a nagyjából azonos feltételek miatt feloldotta a kisebb munkáscsoportok elszigeteltségét. Ezért a hagyományos újpesti iparágakban a törzset képező manu-fakturális, kézműves és gépi szakmunkás réteg erkölcsi, tudati és politikai formáló ereje viszonylag magas hatásokkal sugározhatott szét.

A proletárok széles tömegei előtt nem csillogott a társadalmi előrelépés lehetősége. Még a kisiparban dolgozók sem törekedtek (törekedhettek) az önálló egzisztencia, a kispolgári létezési mód megteremtésére. Egyrészt, mert a kisiparosok jelentős része – az adott viszonyok között – nem élt lényegesen jobb anyagi körülmények között, mint a szakmunkások felső rétegei. Másrészt viszont az önálló egzisztencia előfeltételeinek biztosítása aránytalan és egyáltalán nem biztos kimenetelű erőfeszítéseket kívánt volna. Az üzemi hierarchia lépcsőin való feljutás pedig csak keveseknek adatott meg. Ilyen körülmények között a legrealisabb célnak a stabil foglalkoztatottság fenntartása és a kitűnő minőségű munkával elérhető, viszonylag nyugodt megélhetést garantáló fizetés tűnt a munkások előtt. A jövedelemnek „tűlmunka” végzése útján történő kiegészítése és gyarapítása elé több akadály

emelkedett. Az elsőt a hosszú munkaidő (9–12 óra), az őrlő munkaintenzitásból fakadó fizikai és idegi fáradtság jelentette. Így az esetleges túlórázás rendkívüli erőfeszítéseket kívánt, de különben sem a dolgozók akaratától függött. A „túlmunka” más formáinak (pl. fuszás) alkalmazására kevés lehetőség nyílt, hiszen a vagyonos osztályok és rétegek magánrendelése sokszor az erre specializálódott kisiparnak sem biztosítottak megfelelő piacot. A nagy megterhelés és a munkanélküliség viszont a más, „járulékos” (piaci segítés, újságkihordás stb.) munkák elvállalását zárta ki. A megélhetés feltételeinek, a család anyagi helyzetének másik javítási formája a családi házas települési szerkezetből adódó kertművelés lett volna, amely az önellátással és a feleség piacra vitelével kiegészíthette a családi gazdálkodás pénzügyi alapjait. Újpesten azonban a már ismertetett okok miatt igen nagy volt a beépítettség, a telkek extenzív kihasználása. A földszintes, négyzetesen emelt házak belső udvarai nem nyújtottak teret a zöldség és gyümölcs termesztésére és állatok tartására.²⁹ Mindent összevetve, a proletariátus előtt mind a kistulajdon szerzésének (a tőkessé válásról nem is beszélve), mind a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzet radikális megváltoztatásának reménye legfeljebb ösztönző illuziót jelenthetett. A jövedelem felhalmozására (az induló tőke létrehozására) irányuló kísérletek az anyagi helyzet javítására, a kisebb tartalék gyűjtésére hozott erőfeszítésekben végződtek. A család létezésének anyagi kereteit általában a családfő, a kereső férj teremtette meg. (Ha a feleség eredetileg dolgozott is, az első gyerek születése után kénytelen volt otthon maradni, és pénzt csak mosással, takarítással tudott szerezni.) Ő termelte a család fennmaradásához szükséges pénzt. Így a család léte fokozta felelősségét, állandó követelményt állított. A család belső életében ezzel szemben kevésbé vett részt, a falakon belül a feleség, az anya látta el a kulcsszerepet. A feleség tartotta karban a rendszeres munkába járáshoz szükséges háttérrel („infrastruktúra”), főzte az ételt . . . tette hordhatóvá a ruhát, lakhatóvá a lakást stb. Neki kellett kialakítani a pihenéshez elengedhetetlen nyugodt otthoni körülményeket, kikerülni és feloldani az összeütközéseket férj és feleség, apa és gyerek között. Az idő előrehaladtával a feleség- és anyaszerep gyakran ellentétbe került egymással. Hiszen a gyerekekről, a jövőjükéről való gondoskodás követelménye, és a férj energiáinak fokozatos felörlődése a létért folytatott harcban, nem ritkán az ebből születő társadalmi normákat sértő magatartás (leginkább az alkoholizmus), komoly nehézségek szülőjévé vált.³⁰ Természetes, hogy e tipikus jelenség mellett megtalálhatóak az összeforrott, a gyerekeknek szilárd támaszt kereső, jobb sorsot kitakarékoskodni akaró, vagy éppen a kapitalista életviszonyok eltörléséért vívott harcban összekovácsolódott családok is. E feladatok vállalása csakis a teljes szolidaritással együtt volt elképzelhető. A munkásmozgalomban való részvétel és főleg az illegális munka iránti szolidaritás a 20-as, 30-as évek Magyarországon olyan tetteket igényelt, amelyek rendszerint átcaptak a közös cselekvésbe.

Milyen hatást gyakorolt ez a helyzet a munkásság gondolkodására, erkölcsére és magatartására? Az első réteget az egyéni felemelkedésre áhító, a polgári értékrend hatása alatt lévő alkották. A második csoportba azok kerültek, akik beletörődtek a megváltozhatatlanba, és szilárd anyagi státus kialakítására, az osztályon belüli pozíció őrzésére fordították energiájukat, vagy „abnormális” levezetési formákat kerestek megmerevedett, a változás szempontjából reménytelen és reménytelennek ítélt körülményekből. A harmadik csoport az, amelyik saját létfeltételével összhangban (szakmunka, modern betanított munka, képzettség, a közös fellépéssel elérhető apró vagy nagyobb siker), kifejlesztette osztálytudatát, átlátta az egyéni integráció kivihetetlenségét és értelmetlenségét, és gazdasági helyzetének védelmére és javítására az összefogásban kereste a megoldást. E réteg harcai során rátalált arra az ideológiára is, amely aláhúzta a politikai küzdelem fontosságát, az átfogó fellépés elkerülhetetlenségét, annak érdekében, hogy a proletárok közvetlen körülményei lényeges mértékben, minőségileg megváltozzanak.

A munkásság legnagyobb része általános értelemben a magánélet szférájában élt. Megakadályozták vagy erősen korlátozták formális politikai jogai gyakorlásában, és a proletárok többsége a meglévő munkásszervezetekben sem fejtett ki valódi „köztevékenységet”. Nemcsak hogy nem intézte a maga és a mások közös ügyeit, nem egyszerűen jogszabályok zárták ki a társadalmi élet e területéről, hanem egész életmódja nehezítette igényeinek kifejlődését olyan eszközökre, amelyek révén közvetve beleszóllhatott volna sorsának alakulásába. Ily módon nem vagy gyengén, fejlődtek a másokkal való

²⁹ Nem úgy, mint pl. Kispesten. *Jahn Ferenc*: Kispest szociográfiájából. Gondolat, 1937. május.

³⁰ Ezt a konfliktust is megjeleníti pl. *Kassák Lajos*: Angyalföld c. regénye.

tudatos összefogás szükségletei sem, bizonyos esetekben pedig elsorvadtak, mert a sikertelenség miatt nem igazolódtak. (Az osztályszolidaritás ellen hatékony harcot vívott az uralkodó osztály ideológiája, amely a gyakorlati-hatalmi intézkedésektől támogatva az ideális közösségbe, a nemzetbe való beletartozást és a jó (pl. keresztényi) magaviselet előbb-utóbb megtérülését hirdette).

A magánélet és közélet kettőssége azonban nem hiányzott a munkáséletből, mert bár ennek egésze a magánszférához tartozott, azon belül mégis köz-, illetve magánéletre osztható. Az alapvető jellemző azonban itt éppen az, hogy a hagyományos értelemben vett magánéletet (tehát a baráti, családi, érzelmi, szerelmi stb.) teljesen áthatotta a közösségiség. A munka, egy nagyobb munkamegosztási rend részeként, kölcsönös függési rendszerben folyt. A felnőtté válásban a szélesebb lakóközösség és az utca játszott alá nem becsülhető szerepet. A társadalomba való beilleszkedést, a család és az iskola mellett is, inkább a nagyobb és összetettebb közösségek formálták. A szakma elsajátítása sem annyira az iskolában, mint az üzemben töltött inasévek folyamán történt. A lakóhelyi közössége társadalmi osztályközösséget fejezett ki. Az egyéni problémák nem maradhattak rejtve a sorsközösségben élők, az azonos gondokkal küzdők előtt. Mint ahogy az üzemben együtt dolgozó munkások érdekeik védelmében nemcsak a tőkés, hanem saját társaik túlbuzgósága vagy hanyagsága ellen is felléptek, ugyanígy az egy házban lakók is csak „tudatosan” alakíthatták a közömbös lakótárs szerepét. Különböen a családi élet akarva-akaratlanul a „ház” és az „udvar” nyilvánossága előtt is zajlott. A munkás otthon is idegenként mozgott, és vele szemben a „közélet” képviselője az anya volt, aki kiszolgáltatottsága ellenére a család működésének biztosítékául szolgált, ellátva a gyermekek érdekvédelmét, és ápolta a lakóhelyi kapcsolatokat. Másként alakult ez a viszony a politikára orientált családoknál, ahol a feleség—anya emancipálódása a részmozzanatok alól a feladatok tudatos vállalása folytán történt meg.

A belenyugvás és az egyéni boldogulás felé törekvés élettípusait, az egyes munkások szándékait keresztetzték a kapitalista termelés és társadalom törvényei. A nyomor, a munkanélküliség, a megáláztatás, és persze az azonos helyzetben levők megpróbáltatásai átfomlalták a gondolkodást, új folyamatokat indítottak el. Bálint György írta: „Az elnyomott, kizsákmányolt emberek tömegét a személyes sérelmek rendszeres, koordinált tömege teszi harcossá: a tömegeknél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi oszthatatlanul egy.”³¹ – ami annyit jelent, hogy a tömegek a saját személyes létükre, életmódjukra meghatározólag ható jelenségeket közvetlenül bevonják a társadalomról alkotott ítéletükbe. Természetes, hogy a személyes és az általános rendkívül szoros kapcsolata meghatározza az erkölcsi normák és társadalmi magatartástípusok kialakításának folyamatát. Az értelmiségiek és a középrétegek többi csoportjával szemben, a munkástömegek gondolkodásmódjának hasonlósága a létfeltételek homogenitásán (azonosságán) és azon alapul, hogy az osztály meghatározott egyéneinek sorsa nyilvánvalóan nem egyedülálló, hanem megszámlálhatatlanul sok esettel párhuzamos jelenség. Az eltérések szinte csak a természeti (egyedi) vonatkozásokra szorítkoznak (származás, fizikum, ügyesség, idegi, érzelmi tulajdonságok). Az élet maga végzi el az általánosítást. Így a kérdés csak az marad, hogy ki, milyen következtetést vont le az általános és tipikus tényekből, az általánosnak e kiindulópontjáról eljut-e az általánosság, és ezért a gyakorlat magasabb szintjéig. Ebben pedig nagy szerepet játszik az osztályon belül elfoglalt helyzet, az örökölt kulturális hagyomány, a munkásság szervezeteinek hatóereje, kapcsolata az értelmiséggel stb. A legöntudatosabb munkások a kapitalista társadalom egyes jelenségeiben mindig érzik és kimutatják e rend kizsákmányoláson alapuló lényegét. A sodródó vagy integrálódni igyekvő csoportok viszont ugyanezeket a tényeket, folyamatokat a véletlen és fatális uralma szükségszerű következményének tartják. Megjegyzendő, hogy az ún. öntudatos, osztálytudatos proletariátus létrejövetele, kiválasztódása sem véletlenszerű. Többségük a nagyüzemi, a gyári, manufakturális és kisipari munkásság azon rétegei közül kerül ki, ahol a szakma, a speciális sajátosságok és a munkaerőpiac, vagy a tőke támadásai miatt, a megélhetésért vívott küzdelem a lehetőségből kényszerre teszi az összefogást. Itt jön létre kiváló talaj arra, hogy az értelmiségiek és hivatásos forradalmárok által közvetített szocialista ideológia távlatot adjon az osztályharcnak, művelődésre, önképzésre, a munkásélet egyes pozitívumainak (figyelem, áldozatvállalási készség, közösségi erkölcs stb.) tudatos felhasználására készítse a proletárokat a politikai tevékenységben. A gazdasági és politikai szervezkedés, a munkaviszonyok javításáért és a különböző

³¹ Bálint György: *Intelmelek kezdő felháborodókhoz. A toronyőr visszapillant.* Bp., 385.

demokratikus jogokért indított harcok bizonyos csoportokat elvezetnek a tőkés társadalom teljes megkérdőjelezéséhez. Ekkor már nemcsak a polgári értékek, életforma célként való elutasítása, a kapitalizmus igazgatásában való részvétel, hanem a polgári, politikai, jogi és erkölcsi normarend (legitimáció) alóli felszabadulás, az osztálycéloknak a kapitalista társadalom fölé rendelése kerül napirendre. Megfogalmazzák, hogy minden, a szocializmus győzelmét valóban segítő eszközt be kell vinni az osztályharc gyakorlatába. A politikára orientált munkásság növekvő részének életét egyre fokozódóan a forradalmi harc, a polgári közélet vívmányainak kihasználása és egyben megkérdőjelezése, az emancipálódás, a politikai harc szükségletei hatják át és határozzák meg. Ez a mozgás megfelelő szélességben azonban csak a gazdasági, társadalmi, valamint a bel- és külpolitikai folyamatoknak az osztályharcot ösztönző oldalai előtérbekerülésével együttesen bontakozhat ki.